

**Національна академія наук України
Інститут історії України**

**Київ 1941 р. Бабин Яр:
Спогади сучасників**

Упорядник Сергій Кот

Київ–2019

УДК 94 (4)*1939-1945* : 94 (477)] “1941/1944”

Київ 1941 р. Бабин Яр: Спогади сучасників / Упорядник Сергій Кот. — К.: Інститут історії України НАН України, 2019. — 53 с. Ілл.

У виданні публікуються спогади очевидців подій нацистської окупації Києва восени 1941 року та трагічних обставин, пов'язаних з масовими розстрілами євреїв у Бабиному Яру 29–30 вересня. Наведені свідчення сприяють більш детальному висвітленню періоду окупації Києва в роки Другої Світової війни та доповнюють наявні відомості про історичну пам'ять Бабиного Яру як одного із символів нацистських злочинів проти людяності.

Для науковців, краєзнавців та представників широкої громадськості, хто цікавиться історією Другої Світової війни і пам'яттю про драматичні події в окупованому Києві восени 1941 р.

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України.
Протокол № 2 від 28 лютого 2019 р.*

Відповідальний редактор:

Член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук,
професор В. М. Даниленко

Фото на обкладинці:

Спалений Хрещатик. Листопад 1941 р.

Руїни Успенського собору Києво-Печерської лаври. 1942 р.

ISBN 978-966-02-8946-8

© Інститут історії України
НАН України

© Кот С. І. Упорядкування

З М І С Т

Передмова	4
Володимир Онишук. Київ у вересні 1941 року (спогади)	16
Юрій Огульчанський. Клапті з біографії (спогади про перші дні окупації Києва 1941 р.)	21
Владилен Степанюк. Вереснева трагедія Києва 1941 року. Спогади.....	28
Михайло Марченко. Спогади червоноармійця. Початок війни. 1941-й рік.....	33
Анатолій Жуківський (Кабайда). Останні спогади	44
Примітки.....	49

ПЕРЕДМОВА

Історія не знає зупинок. З кожним днем, місяцем, роком вона віддаляє нас від минулого. Все далі від нас у часі драматичні події Другої Світової війни, які залишили великий слід у колективній пам'яті людства. Протягом усіх повоєнних років наслідки війни примушують постійно згадувати про цю наймасштабнішу в історії цивілізації суспільну катастрофу, пам'ятати про мільйони її безневинних жертв, наполегливо досліджувати кожен епізод війни, виявляючи все нові архівні документи.

В контексті загальної історичної пам'яті про Другу Світову війну вагоме місце займають події, які відбувалися у м. Києві напередодні та в період нацистської окупації у 1941–1943 рр. Адже саме тут є місця, де час зупиняє свій рух, застигаючи у німій скорботі. В цих місцях минуле змішується із сучасним і мертві промовляють до живих. Таким місцем є Бабин Яр, який став планетарним символом скорботи і страшної пам'яті-застереження для людства. Прах понад 100 тисяч чоловіків, жінок і дітей, жорстоко знищених нацистами під час окупації Києва в роки Другої Світової війни перетворив його у величезну братську могилу, яка стала священним місцем для багатьох націй та народів.

Пам'ять Бабиного Яру пройшла складний шлях: перший біль, десятиріччя замовчувань, вимушені визнання у спотвореному вигляді, правда. Шок перших повоєнних років, що викликав порив до увічнення пам'яті жертв нацистів, швидко

змінився тривалим періодом забуття — комуністичне керівництво СРСР наклало табу на будь-які згадки про Бабин Яр. Більше того, у 50-ті роки був розроблений диявольський проект побудови тут парку розваг та танцювального майданчика. Лише 1976 року тоталітарний режим змушений був визнати факт Бабиного Яру, встановивши пам'ятник жертвам нацизму. Але це визнання було лише напівправдою — жертвами нацизму було названо абстрактних «радянських громадян». В добу горбачовської «перебудови» у другій половині 80-х рр. XX ст. вперше після довгих років забуття знову відкрито заговорили про те, що у Бабиному Яру нацисти знищували євреїв та циган. Але лише після проголошення незалежності України нарешті правда про Бабин яр стала повною — було визнано, що це місце також стало останнім притулком для сотень членів Організації Українських Націоналістів, які були знищені гестапо в окупованому Києві як вороги рейху.

Чим далі від нас події того драматичного минулого, тим вагомішими і ціннішими є для суспільства свідчення очевидців подій Другої Світової війни, учасниками яких вони були. Особливе місце серед них належить спогадам свідків життя в окупованому нацистами Києві восени 1941 року, зокрема, про події, пов'язані з трагедією Бабиного Яру. Спогади свідків перших днів окупації Києва восени 1941 р. та подій, безпосередньо пов'язаних з трагедією Бабиного Яру почали публікуватися ще в перші повоєнні роки. Ці публікації ґрунтовно проаналізовані та систематизовані у фундаментальному виданні «Бабий Яр: человек, власть, история» (Кн. 1), яке вийшло в світ у 2004 р. Зокрема, у ньому виділені окремі групи особистих або авторизованих спогадів: це спогади євреїв, що пережили трагедію Бабиного Яру і змогли уникнути розстрілу, а також хто переховувався під час окупації Києва військами нацистської Німеччини та пережив

Голокост; опубліковані в різний час спогади в'язнів Сирецького табору, яких примушували спалювати трупи жертв Бабиного Яру; спогади та щоденники киян-неєвреїв, які пережили окупацію Києва і були свідками подій осені 1941 р. та днів трагедії Бабиного Яру. Значна кількість спогадів була задокументована протокольними свідченнями слідчими органами СРСР як офіційні свідчення¹. У 1985 р. зусиллями української діаспори вийшла друком книга «На зов Києва», у якій були опубліковані спогади учасників Похідних груп ОУН та їх прихильників про події в окупованому нацистами Києві, свідками яких вони були². У 2008 р. у виданні, присвяченому пам'яті О. Ольжича (О. Кандиби) опубліковано спогади про перебування в Києві у 1941 р. члена Похідної групи ОУН Я. Гайваса, де він поміж інших подій згадує про дні трагедії Бабиного Яру³. Одні з порівняно нещодавно опублікованих нових спогадів про Київ восени 1941 року належать українському вченому М. Кирпиченку, які підготував до друку А. Топачевський⁴.

У 2001 році, коли Україна й світ вшановували пам'ять жертв Бабиного Яру у 60-ті роковини трагедії, на тлі бурхливих суспільних дискусій, коли старі комуністичні стереотипи ще тиснули на багатьох істориків, політиків та державних діячів, було важливим зафіксувати правду, якою б вона була. Тоді упоряднику даного видання в рамках ініційованого ним проекту вдалося зібрати спогади киян-свідків тих подій, які пережили нацистську окупацію — В. Онищука, Ю. Огульчанського, В. Степанюка. Згодом до них додалися свідчення тих, хто волею випадку та за різних обставин опинився восени 1941 р. в окупованому Києві — колишнього радянського військовополоненого М. Марченка та учасника похідної групи ОУН А. Жуківського (Кабайди).

Унікальними є спогади і свідчення Володимира Євсигеніва Онищука, який народився у м. Києві 3 грудня 1929 р.

Восени 1941 р. йому було близько дванадцяти років і він зміг добре запам'ятати події того драматичного часу. Родина В. Онищука мешкала в центрі Києва по кол. вул. Леніна (тепер вул. Б. Хмельницького) і все, що відбувалося в центральній частині міста, йому довелося бачити на власні очі. У його пам'яті зафіксувалися довгі вервечки червоноармійців, які полишали Київ, попіл від паперу, який витав у повітрі і повільно осідав на вулиці від неймовірної кількості спалених в радянських установах перед виїздом з міста архівів та документів, зустріч з першими німецькими мотоциклістами, які з'явилися в Києві, панічні погроми і мародерство залишків харчів та краму у магазинах і складах, перші звістки про розстріли нацистами мирного населення. У трагічні дні в переддень розстрілів євреїв Києва у Бабиному Яру В. Онищук особисто бачив оголошення, в яких їм наказувалося з'явитися у визначеному місці збору і став свідком та учасником подій, які відбувалися далі. На прохання сусідів-євреїв він допомагав їм штовхати возика з усіма зібраними пожитками аж до точки, після якої повернення було вже неможливе. В останній момент його з колони тих, хто рухався у бік Бабиного Яру, забрала мати. В. Онищук згадує, як вже перебуваючи в селі поза Києвом у 1942–1943 рр. він товаришував з хлопчиками-євреями, яких переховували селяни.

Свої спогади про події в Києві 1941 року залишив Юрій Антонович Огульчанський (17.05.1932–18.03.2007) — відомий український громадський діяч, дисидент. Ззнав переслідувань КДБ через особисте знайомство з Б. Антоненком-Давидовичем та збереження його спогадів. У 1988–1990 рр. виступив одним із засновників та головою Товариства української мови — передвісника і попередника «Просвіти». У 1993 р. був серед засновників асоціації «За міжнародний мир і злагоду в Україні», яку з невеликими перервами очолював від заснування до кінця життя. Ю. Огульчанський послідовно

виступав проти будь-яких спроб тенденційного висвітлення у тогочасній пресі подій, пов'язаних з трагедією Бабиного Яру. Власне, саме така громадянська позиція спонукала його до участі у проєкті фіксації спогадів очевидців перших місяців нацистської окупації Києва під час Другої Світової війни. У 1941 р. йому виповнилося трохи біле дев'яти років. Але при цьому спогади Ю. Огульчанського є надзвичайно цінними у переданні навіть дрібних деталей сприйняття пережитого та віддзеркалюють усю складність та неймовірну емоційну напругу тих перших днів нацистської окупації Києва. Привертає увагу й літературний талант автора, який зміг зафіксувати та надзвичайно яскраво подати свої спогади про ті драматичні події минулого. Він мешкав на київському Подолі, де проживала велика кількість єврейських родин Києва. Важливими є його згадки про імена, прізвища та навіть точні адреси із зазначенням номерів квартир знайомих йому мешканців Києва єврейської національності, що може допомогти встановити їхню долю в дні нацистської окупації Києва та України. У спогадах містяться згадки про панічний відступ частин Червоної армії з Києва, поява перших солдат і офіцерів німецької армії, доволі детальний опис першого вибуху на Хрещатику 24 вересня 1941 р. будинку магазину «Дитячий світ», початок масових пожеж у центрі міста та втрати серед мирного населення в цей час. Юрій Огульчанський був свідком того трагічного дня 29 вересня 1941 року, коли на його очах тисячі євреїв Києва усіма родинами, як йому здавалося, нескінченним потоком рушили вулицями міста в бік Бабиного Яру. І ці свідчення надзвичайно детально зафіксовані в його споминах. Він також згадує і чимало прикладів, коли прості кияни рятували євреїв від знищення і допомагали їм пережити репресії нацистів. У спогадах Ю. Огульчанського наводиться дивовижний приклад порятунку дівчини, яка врятувалася з колони приречених на

знищення в дні масових розстрілів у Бабиному Яру, і яка змогла пережити увесь період нацистської окупації. Зі слів свого батька-військовополоненого він подає короткі відомості про побут військовополонений у одному з німецьких таборів для полонених червоноармійців на території Києва.

Спогади Владилена Ієремієвича Степанюка (10.12.1926–10.06.2009) були записані ним власноручно теж у 2001 році. Він також був свідком перших днів окупації Києва нацистами і тих драматичних подій, які відбувалися на його очах. У 1941 р. йому виповнилося майже п'ятнадцять років і побачене та почуте сприймалося ним цілковито усвідомлено і назавжди врізалося у пам'ять. В. Степанюк згадує про смертоносні артилерійські обстріли середмістя Києва та загибель цивільних мешканців на вулицях міста від снарядів напередодні окупації, появу перших німецьких солдат і реакцію багатьох жителів на цю подію, перший великий вибух на Хрещатику і його наслідки, перші розстріли цивільних у центрі міста. Звернемо увагу, що у його спогадах наводяться деякі факти, які більше не зафіксовані у жодному з наявних документів чи в інших спогадах стосовно подій в окупованому Києві та пов'язаних з пам'яттю про Бабин Яр. Зокрема, В. Степанюк згадує про стихійні зібрання київських євреїв після появи оголошень з наказом прибути на місце збору, під час яких емоційно обговорювалося питання йти чи не йти туди. Він пригадує чимало прізвищ єврейських родин, які були йому знайомі на початку німецької окупації Києва. Так само важливим є його спогади про тих, хто не зважаючи на ризики та загрози для життя рятував євреїв від розправи.

У повоєнні роки В. І. Степанюк здобув вищу освіту, став відомим науковцем і педагогом. Український учений-економіст, кандидат педагогічних наук з 1970 р. Закінчив у 1955 р. історичний факультет Київського державного педагогічного інституту ім. Горького. У 1951–1957 рр. працював у Цент-

ральному Державному історичному архіві УРСР на посадах старшого архіваріуса, наукового співробітника, вченого секретаря. У 1959–1961 рр. працював у системі Київського міськвн. 1961–1962 рр. — старший науковий співробітник Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. У 1962–1972 рр. працював у Науково-дослідному інституті педагогіки УРСР молодшим науковим співробітником, з 1970 р. — завідувач відділу школознавства. У 1972 р. був переведений до Обчислювального центру Держплану УРСР на посаду старшого наукового співробітника відділу економіко-математичних методів і автоматизації планування освіти, культури та охорони здоров'я. У 1974 р. переведений на посаду завідувача відділу економіки народної освіти Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР, де працював до виходу на пенсію. 1988–1990 рр. — доцент кафедри педагогіки Київського державного педагогічного інституту імені О. М. Горького. Нагороджений нагрудним знаком «Відмінник народної освіти», медаллю «Ветеран праці». Науковий доробок В. І. Степанюка — понад 50 публікацій з економіки і статистики народної освіти, історії педагогіки, 10 його статей присвячені історії Києва.

Не всі сторінки Другої Світової війни до сьогодні прочитані. Мабуть, чи не найважливішими документами часу є спогади простих вояків, — тих «чорноробів» війни, які власним потом і кров'ю розраховувалися за стратегічні плани кабінетних маніяків, котрі планували та розв'язували війни. Інколи такі спогади є більш промовистими, ніж багатотомники наукових досліджень. До числа саме таких документів належать спогади Михайла Марченка, полтавчанина, бійця Червоної армії, військовополоненого німецького табору, потім добровольця — члена української поліції у Києві, а згодом — вояка Куреня імені Т. Шевченка, з яким разом з колишніми членами Буковинського куреня він у Франції

перейшов на бік Руху Опору та воював проти військ нацистської Німеччини. Деякі епізоди війни, про які він згадує, видаються просто неймовірними і гідні відтворення у фільмах на воєнну тематику. Але серед іншого М. Марченко розповідає і про те, що бачив у Бабиному Яру у Києві восени 1941 року як очевидець, який був силою обставин не лише свідком, але й безпосереднім учасником тих страшних подій. Деякі з подробиць його особистих спогадів є жахливими і драматичними у своїй правді. Зокрема, він детально описує, як відбувся один із епізодів розстрілів євреїв у Бабиному Яру та як нацисти намагалися вже тоді маскувати сліди своїх злочинів. Але ми наводимо ці свідчення без скорочень як важливий історичний документ. Ці спогади 1985 року у Франції записав зі слів М. Марченка інший учасник Буковинського куреня Орест Білак, який надіслав їх автору упоряднику.

З Анатолієм Жуківським (Кабайдою) доля звела автора на початку 1998 року. В той час тривала праця над науковим розслідуванням обставин знищення Успенського собору Києво-Печерської лаври внаслідок вибуху 3 листопада 1941 р. В доступних тоді документах було чимало суперечностей і важливим видавалося зібрати свідчення людей, які восени 1941 року перебували в окупованому німецькою армією Києві. Одним з таких свідків міг бути й А. Жуківський (Кабайда), котрий, був активним учасником підпілля ОУН в окупованому нацистами Києві.

Анатолій Васильович Жуківський (Кабайда) — член ОУН з 1929 р, псевдо «Медвідь». Прізвище за народженням — Кабайда. Після Другої світової війни, перебуваючи на території Німеччини узяв прізвище матері — Жуківський. Народився 13 жовтня 1912 року в с. Пигарівка на Новгород-Сіверщині Чернігівської губернії. Після поразки Української революції 1917–1921 рр. родина не захотіла лишатися під

владою московських більшовиків й емігрувала на Волинь на територію Польщі. Закінчив українську гімназію в Луцьку. У 1933–1937 рр. студіював архітектуру й будівництво у вільному місті Данцигу, яке тоді перебувало під управлінням Ліги націй. Існують згадки, що він був провідником ОУН на Луцьк. З початком німецько-радянської війни влітку-восени 1941 р. був направлений Проводом ОУН на допомогу Т. Бульбі-Боровцю у спільній з Урядом УНР в екзилі акції формуванні основи майбутньої української армії на базі збройних загонів «Поліської Січі», з якої згодом виникла УПА-Поліська Січ. Був членом похідних груп ОУН, які прибули в окупований німецькою армією Київ. Брав активну участь у створенні під егідою міської управи Києва української поліції для підтримання порядку та створення умов для формування української армії. За деякими даними, з січня 1942 р. перебував на посаді секретаря коменданта київської поліції П. Захвалинського, з 1 липня 1942 — заступником коменданта української поліції Києва. За одними відомостями з середини липня 1942 р., за іншими даними — з серпня 1942 р. став комендантом української поліції Києва. З осені 1943 р. був пов'язаний з діяльністю підпілля ОУН у Західній Україні. У 1945 р. як і багато інших членів ОУН під проводом полк. А. Мельника, відійшов на Захід і вступив до лав Української Національної Армії (2-а Українська дивізія «Галичина») під керівництвом генерала П. Шандрука, був старшиною для доручень при штабі дивізії. Разом з вояками дивізії відступив на територію, контрольовану західними союзниками по антигітлерівській коаліції, пройшов табори для військовополонених та переміщених осіб на території Німеччини. У 1949 році емігрував до Австралії. Протягом тривалого часу проживав у Сідней, у 1961 р. переїхав до Каберри. Перебуваючи на еміграції продовжував займатися активною українською громадською діяльністю. Був провідним діячем

Пласту, член (1954–1956), голова (1956–61, 1975–77) крайової пластової старшини, член куреня Лісових Чортів. У 1951 р. А. Жуківський виступив співзасновником Союзу Українських Комбатантів Австралії. Всі ці роки він не полишав зв'язки з ОУН. Був одним з чільних членів Організації в Австралії, очолював організаційну інформаційну структуру Olchuch Press Australia, редагував об'їжник ОУН під проводом А. Мельника в Австралії, активно публікувався в українських газетах і журналах, в тому числі — у відновленому в незалежній Україні тижневику «Українське слово». Сестра А. Жуківського Ангеліна залишилася в Україні, де керувала Кабінетом І. Франка у Львівському Державному Університеті. До останніх хвилин свого життя А. Жуківський (Кабайда) зберігав відданість рідній Україні. Слід зазначити, що комуністичний режим Радянського Союзу звинувачував А. Жуківського (Кабайду) у злочинах проти мирного населення в окупованому нацистами Києві і вимагав від австралійського уряду його видачі до СРСР. Проте за підсумками слідства, проведеного спеціальною комісією, створеною в Австралії, яка здійснила також слідчі дії й на території Києва, вивчала документи й опитувала свідків, висунуті обвинувачення виявилися непідтвердженими. А. Жуківський (Кабайда) помер 28 травня 1998 р., в Канберрі, Австралія.

Довідавшись, що відомий учасник українського життя в Австралії Анатолій Жуківський і є тим самим Кабайдою, який був у Києві в 1941–1943 рр., автор підготував йому листа з низкою запитань, якого восени 1997 р. передав через доброго приятеля і співавтора у декількох великих спільних проєктах відомого українського видавця в Австралії Петра Кардаша. І саме П. Кардаш був тим «таємничим» відправником, який переслав до А. Жуківського цього листа і про якого той пізніше згадував. Жуківський відреагував дуже приязно і спробував відповісти на поставлені запитання як

міг. Він, за його словами, з'явився в Києві вже після вибуху Успенського собору (тобто після 3-го листопада 1941 р.) і тут нічого не міг розповісти конкретно. Так само він не надав якоїсь інформації про трагічні події, пов'язані з Бабиным Яром. Але його короткі спогади-зауваги про те, коли він потрапив у місто, про ситуацію в Києві, який горів від диверсійних акцій радянсько-більшовицьких спецслужб, характеристика внутрішніх взаємин у німецькій верхівці Києва та полемічні зауваги щодо деяких опублікованих даних становлять великий інтерес, бо дозволяють уточнити деталі, яких не знайдеш в жодному офіційному документі. А. Жуківський переслав свою відповідь факсом. І на розчарування автора-упорядника текст був практично нечитабельним, а його остання третина була взагалі відсутня. Намагаючись якось налагодити зворотній зв'язок, вдалося з'ясувати, що пан Анатолій був надзвичайно хворий і саме в цей час боровся зі смертельною хворобою (це був рак). Якою ж була сила духу і волею цього бувало підпільника ОУН, який знайшов у собі можливість підготувати та надрукувати на друкарській машинці відповіді на запити і жодним чином не виказав свого дійсного фізичного стану. Автор-упорядник написав йому ще одного листа. Відповідь отримав із значною затримкою, де він лишень натякнув, що не мав змоги відповідати. До листа був доданий текст попередньої відповіді, яку він відправив факсом повторно. На цей раз лист пройшов повністю і більш-менш читався. Це було 21 квітня 1998 року. А 28 травня цього ж року Анатолій Жуківський (Кабайда) відійшов у вічність... Разом з ним відійшла у вічність частина нашої історії, пов'язана з тим поколінням свідків драматичних подій у Києві в роки німецької окупації та про підпілля ОУН, про деякі сторінки історії яких можливо ми вже не дізнаємося ніколи. Тож публікація листів, які стали останніми спогадами А. Жуківського (Кабайди) про події 1941 р. в окупованому

нацистами Києві може стати важливою частиною спільної історичної пам'яті про події Другої Світової війни.

Спогали свідків подій в окупованому Києві восени 1941 р. подаються у авторській редакції, із збереженням особливостей мови, стилістики і правопису авторів. В процесі підготовки текстів до друку лише окремі слова узгоджено з сучасним їх написанням.

Володимир Онищук

Київ у вересні 1941 року (спогади)

Пригадую вересневі дні 1941 року. Мені тоді було дванадцять років. Я мешкав у Києві по вул. Б. Хмельницького № 80 (колишня вул. Леніна) у невеличкому флігелі, який стояв всередині двору і з одного боку був двоповерховий, а з другого — триповерховий⁵. Наша квартира була № 14. Батька звали Євсиген Євдокимович, маму — Галина Василівна. З нами також проживав мій брат Анатолій, який був старшим за мене на п'ять років.

Мало що мені було зрозумілим в ті часи. Довгою вервечкою тягнулися бульваром Т. Шевченка і Хрещатиком частини Червоної армії і обози. Хтось казав, що це війська, які вийшли з оточення. Насправді вони залишали Київ.

Три дні безладдя. Повне сум'яття. Було моторошно. В багатьох місцях горіло. В повітрі було димко. Осідав попіл — горіло багато паперу. Води в мережі не було і я бігав брати воду з Дніпра. Всі крамниці були зачинені, а то й пограбовані. Люди були настрашені, перебували в тривожному очікуванні. Ці настрої передавалися і нам — хлопчикам.

Мені саме довелося бути на Бульварі Шевченка, біля Ботанічного саду, коли почувся гуркіт мотоциклів. Один, другий і ще й ще... То з боку Бессарабки проскакували німецькі мотоциклісти. Це була перша розвідка. Пізніше з'явилися поодинокі танки. Звичайно, про всяк випадок я кинувся тікати. Перехожі, які були поруч, теж розбіглися врзтіч.

Проте дехто спокійно йшов назустріч. Я озирнувся і побачив, що кілька мотоциклістів зупинилися. Їх швидко обступили люди. Я зупинився і повернув назад. Несміливо підійшов до гурту, який утворився навколо німців. Деякі присутні про щось питали у мотоциклістів німецькою чи схожою на неї мовою (можливо це був ідиш). Ті — відповідали. Питання задавали чоловіки і парубки виразно єврейського вигляду. Інші оточуючі просили їх запитувати у німців про те чи інше. Я заспокоївся. Складалося враження, що нічого лихого не буде. Так минув тиждень.

Але далі ситуація стрімко змінилася. Почав горіти, вибухаючи раз по раз Хрещатик. В інших місцях Києва також почали виникати пожежі. На вулицях німецька польова жандармерія почала затримувати чоловіків, здебільшого євреїв. Їх брали як заручників, за саботаж буцім-то. Опісля сповіщалося, що розстріляли — 100, 200, 300...400 чоловік. Від

цих звісток охоплював жах. Думав — отак вони усіх нас переб'ють!

Аж ось одного дня зранку побачив, що на протилежному боці вулиці на паркані з'явилося оголошення. То було звернення до єврейських мешканців міста прибути зі своїми пожитками й цінними речами у певну місцевість в районі Сирця (район Бабиного Яру). Це було 28-го вересня, бо люди читали те оголошення, а на завтра вже треба було йти на вказане місце. Збентежені і занепокоєні були усі люди нашого двору. Усіх тривожило питання — що буде? Мучилися у здогадках, але про страшну дійсність, яка потім сталася, ніхто не міг собі навіть уявити — це просто не вкладалося в голову. Були чутки, що будуть євреїв вивозити кудись, навіювалася думка, що десь там близько була залізнична колія — чи то станція «Лук'янівська», чи «Дитяча залізниця». У багатьох була надія, що євреїв будуть вивозити з Києва.

На другий день, після моторошної тривожної ночі, потяглися люди з дворів у вулички, вулиці, а далі вливалися у великий потік по вулиці Артема. Йшли переважно жінки, діти, старики з клунками та возиками. Чоловіків було мало — їх багато було схоплено у попередні дні на вулицях і по дворах. Багатьом допомагали сусіди — не євреї: несли клунки чи тягли возики.

Отож і мене попросила одна єврейська родина, яка жила на другому поверсі в сусідньому п'ятиповерховому будинку, що стояв над вулицею, допомогти транспортувати їхні пожитки — з їхнім сином хлопчиком Петьком ми товаришували і гралися разом. Ще в той день, коли з'явилося оголошення про збір євреїв, мати Петька попросила мене: «Ти нам допоможеш?». Я, звичайно, погодився. Вже з початком війни до них з прифронтових районів приїхала сестра мами Петька з хлопчиком, меншим за віком, якого теж звали Петько. Серед людей її, здається, називали Бетя. Вона була дружиною або

прикордонника або військового-офіцера з частин, розміщених поблизу кордону. Всі вони пробували виїхати з Києва (казали — пароплавом), але їм це не вдалося і вони залишилися у місті. Тож було дві родини — дві сестри-мами і двоє їх дітей-хлопчаків, яким я допомагав. У них був возик, на якому знаходилося чимало речей і який я допомагав штовхати.

Ми спустилися по нашій вулиці (зараз Б. Хмельницького) і почали підніматися вгору по вулиці Гоголевській. Пройшли всю вулицю і підійшли до вулиці Артема. По ній йшло значно більше людей. Рух відбувався у повній тиші. Всі мовчали, як паралізовані. Спочатку ніякої охорони взагалі не було. Але на вулиці Артема вже стояли німці — з обох боків на тротуарах. Багато тих, хто допомагав нести речі євреям, йшли з ними далі, вливаючись у загальний потік. Тут нас усіх догнала моя мама і почала забирати мене додому. Мої сусіди теж сказали мені повертатися додому. Тож далі я не пішов. На розі вулиць Гоголівська та Артема ми попрощалися з ними. Як виявилось — назавжди...

Я категорично відкидаю твердження, які інколи доводиться чути зараз, вже в наші дні, що люди інших національностей буцім-то зловтішалися, споглядаючи те, що коїлося. Я особисто такого не бачив. Мешканці Києва були налякані і якісь принишкли, шоковані тим, що відбувалося. Закрадалася думка — це ж з усіма нами таке може статися...

Також відкидаю твердження про причетність до злочину так званої «української поліції» та Буковинського куреня. Яка поліція і який курінь?! Та ж ніякої української поліції та Буковинського куреня у Києві на той час ще не було. Принаймні мені не довелося побачити у ті вересневі дні жодного українського поліцейського!

На побутовому рівні українські люди як могли старалися допомагати євреям, яких якимсь чином оминула нагла розправа. Так, у 1942–1943 роках я перебував в селі Березна

Володарського району Київської області. Я пас корів разом з двома хлопчиками-євреями, Проником (був десь на два роки молодшим, знав на диво багато пісень) і Льонею (був такий як я або на рік старший), яким дав притулок сільчанин Адам Ярузинський після ліквідації дитячого будинку, що був у селі. Вони жили в нього до самого вигнання німців. Все село (ну хоч наш «куток», бо село було дуже велике) знало про те і дуже доброзичливо ставилися до них. Пригадую, що якось на Андрія 13 грудня 1942 р. місцеві дівчата організували вечорниці, наварили вареників і запросили мене з Льонею. Нам тоді обом дісталися вареники з клоччям і усі дуже веселилися з того. Я намагався тихцем той вареник викинути під стіл, але дівчата уважно пильнували за тим, кому такі вареники попадуть, тож приховати мені це не вдалося і було багато сміху. Коли вже вигнали німців з Києва, я з мамою знову перебрався до міста і якось їхав з нею на село дістати харчі. Раптом в районі Білої Церкви я зустрівся з Льонею — він теж пережив війну. Спитав — куди ж ти йдеш, до кого? Він відповів — йду на Київ, звернуся до синагоги, а там мене кудись «определят». Далі наші дороги розійшлися...

В селі також мешкала родина, в якій чоловік був не єврей, інвалід, а дружина в нього була єврейка на ім'я Маруся. Їхню дочку, яка була ровесницею мого брата, раніше забрали на роботи в Німеччину. Перші місяці окупації цю родину не чіпали. І от десь вже за півроку, а то й через рік після подій у Бабиному Яру, німці знову почали забирати євреїв і забрали Марусю. Її чоловік-інвалід у розпачі заявив, що не хоче залишатися один і попросив німців, щоб його забрали разом з дружиною-єврейкою. І ті його забрали також. Більше про них ми нічого не чули.

Згадую про це, бо доводиться чути злісну неправду проти українців, мета якої — посіяти національний розбрат між нашими людьми.

Київ, 2001 р.

Юрій Огульчанський

Клапти з біографії (спогади про перші дні
окупації Києва 1941 р.)

Шістдесят років минуло від тих далеких осінніх днів 1941 р., коли 19 вересня німецькі війська увійшли до Києва. Дуже мало свідків того залишилося, ще менше зберегло пам'ять про ті події...

Навіть дорослі сучасники, зокрема учасники війни, здебільшого пригадують другу її половину, живуть згадками про страшні роки окупації, про рабство в Німеччині, долю полонених і... про апофеоз перемоги... Та зовсім мало повертаються думкою до перших днів.

Мені тоді минуло 9 років, вік ще не такий, щоб аналізувати явища, але вже й не такий, щоб не помічати навколо себе події, які мають значення не тільки для тебе чи для твоєї родини, але й для всього народу. Отож я добре пам'ятаю, як перед здачею Києва тікали радянські солдати з війська, шукаючи цивільного одягу. Жили ми тоді на тихій подільській вулиці Петрівській⁶, яка виходила на Глибочицю, що віддавна служила своерідною магістраллю з Подолу на Лук'янівку. Петрівська вулиця являла собою, по суті, забудований яр, і до 1909 року так і називалась: Вознесенський Яр. Навколо були гори й яри, і наші солдати, переходячи Глибочицю, шукали слушного моменту, щоб дременути з війська. Забігаючи в будиночки, просили мешканців сховати їх або хоча б дати якусь одежину, щоб перевдягнутися... І справа була не тільки в тому, що становище на фронтах було геть катастрофічне (німці взяли Київ і Полтаву в один день, і все, що було в цьому гігантському мішку, потрапило до них у полон — близько 600 тис. радянських вояків), а й у тому, що дуже багато червоноармійців пам'ятало зовсім недавні події 1932–33 та 1937–38 років і не хотіло воювати і вмирати за «Совецьку владу». Про цей фактор початку війни історики або не знають, або не хочуть писати.

Коли німці зайшли у Київ, населення не те щоб вітало «визволителів», як те намагалася подати гітлерівська пропаганда, але усе ж зацікавлено-доброзичливо спостерігало за технікою, ситими кіньми, веселими обличчями німецьких солдатів. Пам'ятаю, ми з сусідкою (тьотею Тамарою) ходили «дивитися на німців», як тоді це називалося. На Ярославській

вулиці⁷ до гурту людей, серед яких були й ми, під'їхав на мотоциклі німець, який перед тим кілька разів проїжджав туди-сюди, щось шукаючи, і спитав, де тут мильна фабрика (в нього в руках був план Києва). Йому, мабуть, уявлялося, що це якесь підприємство з високою фабричною трубою, а насправді це була якась примітивна артіль у подвір'ї. Люди показали йому. Іншим разом я з дорослими був на теперішній Михайлівській площі й бачив, як серед жвавого натовпу киян ходили німецькі вояки, показували фотографії «майн фрау, майн кіндер», сміялись, жартували. До речі, там же я побачив (приблизно на місці, де тепер хрест пам'яті Голодомору) велике гіпсове погруддя Сталіна, яке стояло на землі, а на руці вождя з одного боку лежав мішок, а з другого пляшка з-під горілки й кілька тюльок — улюблених й найпоширеніших ласощів робітничого класу й колгоспного селянства (після війни ходили чутки, що двох підлітків, які витягли це погруддя з Центрального телеграфу на вул. Володимирській⁸ та притягли його на площу, «наші» знайшли і розстріляли...).

Одна знайома, яка жила в районі Євбазу (тепер площа Перемоги), розповідала, що поруч з нею в натовпі стояла її сусідка-єврейка Фрума і рукою вітала німецькі піхотні війська, які простували Брест-Литовським шосе (тепер проспект Перемоги). «Що ти робиш? — спитала т. Оля. «Привітствую наших победителей», — відповіла Фрума. Мине десяток днів і вона, як і десятки тисяч її одноплемінників, подасться до Бабиного Яру, де «наші победители» продемонструють свою хижу суть... А тим часом у Києві перебували ще німецькі фронтовики, і стосунки між ними й населенням були мирні й навіть ідилічні. Потім у місто увійдуть тилові частини з їхньою польовою жандармерією, СС, гестапо, а Хрещатик, замінований при відступі Червоною армією, вибухне й запалає, і вогонь zalиватиме небо Києва загравою протягом кількох днів.

Пам'ятаю, перший вибух (у магазині «Дитячий світ» на розі Прорізної) пролунав у день 24-го вересня, я саме грався на подвір'ї з хлопчиком, молодшим від мене на 4 роки. Тут же сидів його паралізований дід — батько згадуваної п. Тамари, який почав рахувати вибухи, але десь на 30-му збився... Під руїнами загине чимало й наших людей і німців, які розмістилися в кращих будинках центру, серед яких, подекували, був і генерал, який брав Київ. На той час водогін у Києві не працював, і німецька влада, як розповідали, встановила на Дніпрі потужні помпи, привезені з Берліна, і насосами гнала воду, щоб загасити пожежу. І от тут 28 вересня з'явився знаменитий наказ, який зобов'язував євреїв під загрозою розстрілу зібратися 29-го вранці в районі єврейського кладовища на Лук'янівці.

По місту поповзли чутки, можливо, інспіровані нацистами, що євреї різали шланги, якими качали воду з Дніпра. Тим, мовляв, пояснюється страти заручників-євреїв.

В нашому невеличкому дворі (дев'ять квартир) перед військовою жила одна єврейська родина Ланцманів, яка евакуювалася в перші ж дні війни. У сусідньому будинку була ще одна, чий хлопчик Арон був приблизно одного віку зі мною, але вони зникли перед самим вступом німців. Доля обох родин невідома, бо після війни вони не повернулися. Тому, коли солдат з бляхою на грудях, ходив по вулиці і питав, чи є «юде», то ніхто не міг вчинити підлоту, якби й хотів. І все ж, пам'ятаю одну людину з 20-го номера, яка пішла в Бабин Яр. Це була молода жінка Єва, невістка росіян Лазаревих Наталії Петрівни та Миколи Івановича. Її чоловік Микола був на фронті. В Єви було двоє діточок: старша Люда (років 5–6) і меншенький Вовчик. Напередодні Єва прийшла до дружини мого дядька, який теж був на фронті, з якою вони, як дві «солдатки», дружили, і радилася, чи брати її з собою дітей. Тьотя Юзя відмовила їй, і діти, живучи з бабусею і дідусем, на

щастя, залишилися живі й неушкоджені, незважаючи на свою виразну семітську зовнішність і на те, що про них знали багато мешканців нашої вулиці. І тут, вважаю, немає нічого героїчного, це була ординарна порядність звичайних людей. Героїзм праведників Бабиного Яру, України, світу — це коли переховували і рятували євреїв, ризикуючи своїм життям, життям своєї родини. Не кожний може сподіяти героїчний вчинок, але часом і звичайна порядність вимагає мужності.

...Не пригадую хто покликав мене на Глибочицю «подивитись на євреїв». Я побачив густі лави людей, таку кількість я бачив лише на святкових демонстраціях. Але вражало інше: ніде не можна було побачити такого скупчення калік, хворих людей, дітей. Часто старі були в небачених до того вбраннях, а бороди й пейси були вже в той час вдивовижу. І все це шкандибало, брело, сновигало, рухалось в якомусь сповільненому темпі. Поміж людьми де-не-де були всілякі тачки, коляски, двоколки, набиті якимось немудрим майном; часто на них сиділи малесенькі діти або й старі німічні люди. Їхня кількість вражала: адже в нормальних умовах всі злигодні й немощі сиділи в своїх домівках по подільських нетрях і напівпідвалах. І — злидні! Адже багаті євреї, або ті, хто займав якісь посади в радянській адміністрації чи на виробництві, мав можливість евакуюватися і скористалися цим. Люди сунули бруківкою, на тротуарах подекуди були випадкові глядачі. Плачу, зойків не пам'ятаю, навпаки, здається, мовчання тиснуло на людей, воно притискало їх до землі.

Читаючи десь у 70-х рр. журнал «Юность» із твором А. Кузнецова «Бабин Яр», я звернув увагу на подібність наших з автором вражень. А. Кузнецов був свідком такої ж ходи на іншій дорозі, що вела з Куренівки до Яру. Тільки на той час він був на кілька років старший за мене, через що, а також через ближче розташування до місця подій, більше бачив і більше запам'ятав...

Саме з днів масового розстрілу євреїв почався власне нелюдський окупаційний режим, поклавши край «медовим дням» зацікавлено-оптимістичних очікувань населення Києва (і це при тому, що переважна частина чоловіків була в Червоній армії). Не дивиною стали повідомлення в газетах (виходили, пам'ятаю, «Українське слово»⁹, а після розстрілу редакції — «Нове українське слово»¹⁰ і російськомовна газета — не пам'ятаю назви) про розстріли сотень заручників, облави, примусове забирання на роботу у Німеччину і т.ін. Поповзли чутки про розстріли керівників міської управи та інших українських діячів, які мали сподівання, що гітлерівці сприятимуть українській справі, на вулицях поменшало жовто-блакитних прапорів, а потім вони зникли зовсім. Сотні тисяч військовополонених, які не спромоглися в перші дні вирватися з міста, були запроторені в Дарницький, Сирецький та інші табори, де на них чекало нелюдське ставлення нацистів. Полоненим, наприклад, часто не давали їсти, і в Дарниці люди їли траву, а буряки чи сира картопля, яку часом кидали полоненим, через колючий дріт місцеві мешканці, були єдиним порятунком від голодної смерті. Охорона, яка бачила, як збожеволілі від голоду полонені стрімголов кидалися за нечищеною картоплиною, щоб тут же з'їсти її, реготала з того видовища.

Про це розповідав мені батько, якому вдалося вирватися з такого пекла. Пощастило йому й тоді, коли на кагатах, куди він улаштувався на роботу, було розстріляно кожного десятого робітника за якусь пропажу — а він виявився дев'ятим! Не поталанило йому тільки втретє: знову мобілізований після повернення червоних до Києва, він за півтора місяці після того загинув на фронті під Обуховом.

Зрозуміло, що такий «новий порядок», як нацистський режим називав свій лад, та ще те, що німці зберегли колгоспи, як найзручнішу форму грабунку селянства, карди-

нально перевернули настрої людності. Втікачі з полону та інші приречені йшли в партизанські загони, а чутка, що нові «визволителі» ще гірше попередніх, пересікла фронт і сприяла піднесенню бойового духу Червоної армії й, зрештою, поразці Німеччини у Другій Світовій війні.

Та повернуся до подій, пов'язаних з єврейською трагедією. Я знаю одну жінку, мати якої була єврейка (батько українець). Батько був на фронті, а мати разом з дівчинкою, якій на той час було років 14–15, пішли разом з усіма. Тільки опинившись біля останнього цепу карателів, після якого вже не було вороття, вони збагнули, куди їх ведуть, і мати крикнула: «Таню, тікай!». Дівчинка втекла, довго поневірялася, боячись повернутися до домівки, щоб, бувало, її не видали сусіди (а таке, ніде правди діти, бувало). А потім таки довідалась, що її батько вирвався з полону і прийшла додому. Вони жили десь у центрі, і в квартирі поруч оселився якийсь високий німецький чин. Хтось таки доніс на Таню, і за нею прийшли. Але той чин захистив її: «Юде ніхт!». І таке бувало. Вона настільки пережила це, що нікому й досі, крім близьких друзів, не признається, що вона наполовину єврейка, не хоче й чути про якусь допомогу або компенсацію...

В тому, що я сьогодні очолюю Асоціацію «За міжнаціональний мир і злагоду в Україні» є не тільки розуміння того, що від збереження добрих відносин між різними етнічними спільнотами значною мірою залежить майбутнє моєї Батьківщини, але й чисто емоційне підґрунтя від пережитого й передуманого.

м. Київ. 28, 30 вересня, 3 жовтня 2001 р.

Владилен Степанюк

Вереснева трагедія Києва 1941 року. Спогади

За кілька днів до того, як німецькі війська у вересні 1941 року окупували Київ, місто піддавалось артобстрілу. Він вівся не дуже інтенсивно, але жертви серед киян були. Один із снарядів потрапив у чергу за хлібом. Зразу загинуло кілька

людей. Гинули і поодинці. Обстрілювався Київ і тоді, коли у ньому було безвладдя. Це були дні 18 вересня і ніч на 19 вересня.

Вісім годин ранку 19 вересня 1941 року. Центр міста. Вулиці порожні. В усьому місті панує тиша. На відрізок вулиці Червоноармійської¹¹ від Рогнединської¹² до пл. Толстого лежать кілька вбитих осколками снарядів цивільних. Це був початок київської вересневої трагедії. Після дев'ятої Києвом пішла чутка, що німці вже у місті.

Десь біля 11.00 на Червоноармійській з боку пл. Толстого на мотоциклі з коляскою і кулеметом проїхали двоє німецьких військових. Потім з Бульвару Шевченка на Бессарабську площу виїхала відкрита військова легкова машина. Зупинилася. З неї запитали, як їм кудись проїхати. Невдовзі з'явилося кілька невеликих груп німецьких військових. Вони були добре вдягнені, високого зросту, мали гарний вигляд. Всі блондини. Мабуть нацисти хотіли підкреслити величарійців. На Хрещатику одній з таких груп піднесла квіти літня жінка, вишукано вдягнена. Судячи з усього — німкеня. Те ж саме зробили троє дівчат єврейської національності.

Німці окупували місто. Дуже скоро нацисти почали наводити німецький «орднунг» (порядок). На стінах і у парадних будинків, громадських місцях та ін. вивісили «ахтунги» (увага, оголошення), у яких йшлося про те, що саме повинні робити (більше — виконувати) мешканці міста. За невиконання — розстріл. Усім жителям було наказано (під загрозою смерті за невиконання) знести у визначені місця всіляке, що в них могло бути, військово спорядження. У центрі Києва таким місцем став великий магазин «Дитячий світ» на розі Хрещатики і Прорізної. У ньому крім кількох десятків протигазів і лампових радіоприймачів, принесених киянами, німці зосередили дуже велику кількість боєприпасів.

Був чудовий сонячний день кінця вересня 1941 року. Десь біля 11-ї години страшенний вибух струснув місто. Вибух-

нули боєприпаси у «Дитячому світі». Величезний чотириповерховий будинок, у якому був магазин, вибухом піднесло на кілька метрів і у повітрі його рознесло на окремі цеглини. У цей час на перехресті Хрещатика і Прорізної знаходилося кілька тисяч людей. З протилежного боку Прорізної напроти магазину «Дитячий світ» розташовувалася німецька комендатура, біля якої перебував щільний натовп. Все це вибухом було знищено і засипано уламками цегли на висоту декількох метрів із десяти. Так само ще загинув і штаб якоїсь великої німецької військової частини, яка на машинах і мотоциклах у цей час продиралася крізь натовп. Почалася пожежа. Води у місті не було. Щоб перешкодити розповсюдженню вогню, німці підривали будинки навколо. Три дні горіли і вибухали Хрещатик та прилеглі вулиці. Так продовжувалася ця вереснева трагедія загибелі цивільних у центрі Києва.

Та ще не закінчилися ці трагічні події, як почалася трагедія Бабиного Яру. Вона ретельно і заздалегідь готувалася нацистами і продовжувалася увесь період німецької окупації Києва.

У перші дні окупації Києва, ще до початку вибухів на Хрещатику, на вулиці К. Маркса (тепер Городецького) трапилася подія, яка схвилювала жителів цілого мікрорайону. Прокотилася чутка, що дві мешканки будинку № 10, матір і дочка (обидві єврейки) ніби-то задумали спалити цей будинок і облили гасом своє помешкання, але запалити його їм перешкодили. Про це довідалися німці і тут же обох їх розстріляли. Чи правдивим було це пояснення — невідомо. Але тіла загиблих ще довго перебували на місці страти. Згодом на місці їх поховання хтось посадив дерево, яке є й досі.

Ще до окупації кияни з жахом думали що місто буде здане. Але багато хто із єврейського населення сприймали це досить спокійно. Доводилося чути, що німці принесуть

визволення від більшовицької дійсності і свободу займатися бізнесом і торгівлею на батьківщині, у Європі, а то й у цілому світі. Може тому, коли «ахтунги» закликали їх з усім майном прибути в район Бабиного Яру, а сусіди і знайомі навпаки пропонували зв'язки із партизанами і київськими підпільниками та можливість виїхати з міста, багато євреїв все ж повірили окупантам. Звичайно, не усі. Пам'ятаю, напередодні їхнього трагічного походу до Бабиного Яру літній раввин біля пам'ятника Богдану Хмельницькому на Софійській площі закликав євреїв не вірити німцям. Гестапівці негайно заарештували його і стратили. А натомість одразу прислали, вочевидь, підставного раввина, який умовляв їх робити саме так, як вимагали окупанти.

Так і сталося. Три дні, добровільно виконуючи вимогу німецьких властей, з пожитками, пішки або на підручному транспорті, рухались єврейські сім'ї на зустріч із смертю. Три дні у Бабиному Яру торохкотіли кулемети, розстрілюючи нещасних ошуканих і приречених людей¹³.

Саме тоді кияни, ризикуючи життям, як могли рятували євреїв. Ось такий випадок. На вул. Шота Руставелі № 27 кв. 45 мешкала українка Ольга Василівна Кизимовська, дочка священика. З нею разом були її рідна сестра і племінник. До них потай прийшов молодий лейтенант Червоної армії Гутгарц Ізраїль Аврамович. Але одразу назвався просто «Дмитром», однокурсником сина Ольги Василівни. Він потрапив у оточення з легким пораненням в руку. До Кизимовської прийшов тому, що до війни бував у цій сім'ї. Його прийняли, хоч годувати було складно. Іноді він виходив з дому. Шукав зв'язки з такими як сам. Хтось його вистежив. Через кілька днів забрали в гестапо «Дмитра» і Ольгу Василівну. Гестапівцем «Дмитро» сказав, що він українець, лейтенант і решту легенди. На його щастя, він не був обрізаний за іудейськими традиціями. Займався боксом, тож обличчя мав трохи дефор-

моване. Ольга Василівна, незважаючи на загрозу життю, підтвердила його розповідь. А перед цим усе розповіла про себе і родину. Їй повірили. «Дмитра» випустили. Врешті йому згодом вдалося повернутися до Червоної армії. Пройшовши війну, він залишився живим. Кілька років тому виїхав до Ізраїлю. Пам'ятаю, кияни переховували і Ліщинську Наталію Вульфівну, яка до війни мешкала на Хрещатицькому провулку. І багато інших...

Тема є така, що слід сказати і про Успенський собор Києво-Печерської лаври. Знищений він фашистами. Це також одна з сторінок київської трагедії 1941 року¹⁴.

Київ, 2001 р.

В. Степанюк. Фото поч. 2000-х рр.

В. Степанюк. Фото 1950-х рр.

Михайло Марченко

Спогади червоноармійця. Початок війни.
1941-й рік

На оборону Києва

Цілими місяцями липня і серпня, радянська армія рухалася на Захід південною частиною України, одні у вагонах по залізниці, другі автомашинами, треті на піхоту. А також панцирні частини. І так до кінця серпня. Аж коли перші стрінулися із фронтом, то вже треба було утікати. Всі були

дезорганізовані. Приблизно на границі Західної України нас вже почали розподіляти по малих частинах, по компаніях, а то і по взводах. Нас пхали по усіх кутках і по селах. На полях стояло жито і кукурудза. Німецькі літаки налітають і стріляють, а в нас вже непорядок, бо одного дня ще є рота, а другого дня вже більше роти неможна зібрати — гаряче. З харчами нехватка, дехто добув овочі та й добре. А інші разом заходили по хатах і дещо люди давали. Але то все було мало. Тут вже біля Проскурова¹⁵ вертаємо на Північ, далі — на Житомирщину. І так прямуємо на Київ. Командири кажуть: за всяку ціну треба боронити Київ. Це був вже початок вересня, я радіозв'язковий на танкетці. Ми вже мусимо прориватися до даної частини все полями, — виглядало, що ми вже були в оточенні.

Бачу на горизонті, трохи більше за півкілометра, — німці. Кажу до танкіста, що не вигідно полем утікати до своїх, бо німці зауважать і зразу будуть бити по нас з протипанцерної гармати. Що робити? Радимося, — знайдемо десь білої фарби, щоб намалювати на нашій танкетці німецький «гакекрайц», вертаймось у село. Але, каже танкіст, — що буде, як німці догадаються? Бо наша танкетка мала тільки сім тон, а то замітко. Мабуть німці не мають цієї величини, але спробуймо. Їдемо полем. Дивлюсь в сторону наліво, де були німці. Виглядає, що німці не звертають уваги. Проїхали так кілька кілометрів, з'їжджаємо дорогою в долину, а напроти нас — наші з гори як лупнули з гармати по нашій танкетці! Нас оглушило, башта з гарматою вже більше не повертається. Ми заледве повилізали із танкетки, підходять за кілька хвилин до нас наші стрільці бігом, думали що ми німці. І каже старшина, — що ви самошеші?! Побачив, що на танкетці «гакенкрайц» підмальований по-дитячому. Я відповідаю, що ми були в оточенні і ми не мали виходу іншого, щоб утекти, перебуваючи серед німців. Старшина каже до гармаша: бери

замок від гармати і маєш здати на склад, як вспієш. А як ні, то мушиш кинути в річку або в полі загребти глибоко!

Пристаєли ми до невеликої групи втрьох, розмовляємо. І далі виглядає, що це збираниця з різних частин, що вже розбиті. Зауважую — щось ненормально, бракує старшин. Бо на багато груп тільки сержант старший. Ходимо полями, не знаємо де добрий напрям. Ноги болять, з харчами зле, но-чуємо одні під голим небом, інші, як вдається, — в хатах чи стодолах. Я радіозв'язковий, але без апарату. Сам сержант.

Далі рано ходимо по полю, нас зібралось так приблизно двадцять. Хлопці кажуть до мене — ти будеш нашим командиром. Я згодився. І далі, як казали, — аби тільки на Київ.

Говоримо між собою: тільки б не попасти в полон. Бо хто знає, як-то в полоні. І питаємося один другого — де ж ділися наші офіцери? Де ж наша армія? Ким захищати Родіну?

Один каже — офіцери повтікали, поховались. Мені в селі говорили, що коли наш офіцер зайшов до хати селянина, то попитав штанів і піджак. А коли те селянин йому дав, то він пішов до стайні і перебрався, своє військове убрання закинув у соломі. Потім узяв вила на плечі і пішов дорогою. Коли армія відступає із фронту, то він уже дивиться як цивільний, — от де наші офіцери!

Між Житомиром і Києвом — а все напрям на Київ, — фронтова лінія невідомо як далеко. Автомашини час від часу їдуть попри нас, ми гукаємо — може підвезуть, але жодна не стає. Кажемо, це мабуть штабні машини. Бачимо навіть і НКВД перевозиться. Але кожду ніч таки треба десь ночувати, ноги болять, скоро ходити не зможемо. А з харчами таки зле, ще трохи хліба й оселедця маємо і махорки, а решту треба випросити у селянина — огірок, сіль і помідори.

Знаходимося уже ближче до Києва, ніж до Житомира у половині вересня. Погода все гарна і тепла. Вирішив я на вечір зайти до хати в селі, остання хата. Заходжу. Жінка-

господиня сама уже немолода. Навіть не питав яка велика сім'я, тільки попросив заночувати. Вона дала згоду, дала і повечеряти. Я попросив, що хочу зразу спати.

На другий день попоїв сніданок, господиня була дуже прислужна. Каже, заждіть трохи, може пообідаєте? Я згодився, думаю фронтова така ситуація, що мабуть прийдеться прилучитися до якоїсь іншої частини, і не певний, що своє товариство знайду. А може бути так, що зайдуть по хатах фронтові офіцери і будуть виганяти усіх до відступу, тоді яка має бути моя ситуація перед ними?

Нарешті, пообідав і відпочиваю трохи. І думаю, що таки далі треба буде йти. Але глянув через вікно, — їде польове советське авто і стає перед хатою. Встають два лейтенанти і зразу заходять до хати, я устав і хочу вітати, але один каже — сидіть, сидіть, відпочивайте. Маєте час, сержант. І звертаються до господині, їй пропонують що дають сорок кілограмів муки, щоб вона на завтра їм спекла чотири великі хліби, а решту муки може затримати собі. І завтра ще їй принесуть на додаток цукру немало. Вона подивилася на них і згодилася спекти той хліб. А до мене вони кажуть, що я тут можу бути і до завтра, я віддав честь і подякував. Вони вийшли і поїхали своїм авто.

На другий день в подібний час, бачу, що приїжджають тим самим авто. Але щось я зауважую ненормально через вікно, сказав би, що то не советські офіцери. Але заходять до хати і бачу, що то німецькі офіцери. Я здивований! Але це ж ті самі люди, що учора були! Питаються: хазяйка хліб спекла? Вона подивилася на них і каже: «Ну — то ви були вчора советські офіцери?» Так — то ми були. Бачите, сьогодні ми вже німецькі офіцери. Гарно по-українськи балакають, ну, розуміється, бо це ті самі люди. Вони ще дали господині муки і цукру, те що пообіцяли, а господиня їм дала хліб. Я так був здивований, що зразу вийшов за ними і бачив як вони поїхали.

Я попросився з господинею і пішов доганяти, кого зможу, дорогами і полями. А вже до вечора догнав трохи своїх бійців на полях і так вперся аж під Київ. Так само багато солдатів прямувало на Київ. То вже було в половині вересня. Говорять: нам чим поскорше прилучитися до збірних пунктів, що вже є кругом Києва, а це були пункти в Броварах, Борисполі, Дарниці і в Голосієві, — і так день за днем нас гуртували перед згаданими пунктами. Я знаходився недалеко від Борисполя. Та увесь час шукали нагоди відпочити, бо цілими тижнями відступаємо полями і мало відпочинку та й мало було що їсти.

Просимо Бога, щоб тільки до ночі — так все таки легше схватись у сіно під копицею, — а як день, то все ганяють і ніхто не знає, яку позицію треба займати. Німецькі літаки стрімко увесь час налітають. Кажуть — німці недалеко. Та вже й не треба казати — самі розуміємо, що не далеко, але, все ж таки, де радянська армія? Що ми аж під Києвом готуємо оборону!

20-го вересня рано німці бігають по полю біля Борисполя поміж копицями сіна із багнетами на карабінах і шпигають під копицями. А нас під копицями по двоє. Як хто почує крик німців, то зразу вилізе на час з під копиці, а хто не прокинувся, бо змучений, то може і дістав німецьким багнетом. Хоч і поранених не було, нас того дня під Борисполем німці позганяли коло шість тисяч полонених в один табір, і так для нас цей фронт скінчився.

Перше, що ми отримали того дня на харчі, то була одна картопля в лущині і більше нічого.

Київ готувалася боронити армія Будьонного в кількості півмільйона або більше, усі мабуть попали в полон крім штабу з Будьонним¹⁶. Я довідався два тижні пізніше, що німці зайшли у Київ 19-го вересня!

Бабин Яр

Перше, що німці зробили, то вистроїли і запитали — хто є євреї, щоб вийшли. І далі пояснили, що усі євреї за три місяці поїдуть до Палестини. Таким чином німці їх заохотили виступити із рядів полонених.

Оскільки із харчами було дуже зле, то ми звертали увагу коли німці набирали людей на роботу, бо таким чином можемо мати кусок хліба. І тут набирали не випадково в групи по сімдесят полонених. Та й питають у полонених, скільки ти німців убив на війні? Я кажу сім. Питається німець — а як? Я кажу з гармати. Німець каже «гуд-гуд». Питається другого, що стоїть біля мене, він відповідає — п'ять. Німець «гуд-гуд». Потім третього — коло мене. Один каже йому — ти дурний?! Він же тебе розстріляє! Тоді він відповідає — ні одного. А німець його влупив поза вухо, і каже — «нікс гут солдат». І відвів його в другий бік. Таким чином німці зі сміхом набирали на роботу тих, що були добрі советські солдати та похвалилися, що на війні вмiли воювати.

Чи то було весело чи то не було весело, але то ще не було страшно.

І так першого тижня в жовтні німці набирали по сімдесят полонених на роботу, потім ділили на дві групи, щоб брати на вантажні машини, і повезли під Київ ями копати. Привезли на місце — в Бабин Яр. Це продовження після Львівської вулиці¹⁷ поза Київ на шість кілометрів до села Куренівка. Місце пісковате, кущі — лозина. Бачимо — де-не-де німці в касках, автомати на плечах. Трохи дощило. Посходили з машин, тут були на іншій машині лопати для усіх. Німці позначають і міряють на землі ями — десь трохи більше п'ятнадцять метрів довжини і шість метрів ширини. Тут німці кажуть копати на глибину три метри, та із кожного боку по довжині робити сходи, щоб можна було зійти до ями.

Таких груп по тридцять п'ять чоловік було багато. Поміж кущами ми вже бачили інших, що копали ями так, як і ми. Німці казали, що коли буде свисток, то усі мають сідати там у ямі. За якийсь час чуємо стрілянина і крик... Потім за хвилину кажуть далі копати яму, доки не скінчимо.

Перед кожною ямою зауважуємо, що був один стіл і на столі кулемет «Максим». Коло нього німець, склянка і фляжка горілки. Погода вогка. За великими деревами видно по одному німцеві — тільки голова блищить у касці.

Коли скінчили копати яму, німець каже — «фертік». Виходимо з ями, бачимо, що недалеко з вантажної машини сходять люди, розібрані — тільки в спідньому одязі. Приводять їх до ями, німці командують, щоб ці люди сходили до низу. Нас приближують з лопатами біля ямів. Стало сумно і страшно. З-поміж цих людей один каже — сьогодні ви нас б'єте, а завтра будуть бити вас. Німці наказують нам, щоб ми закидали їх у ямі — так, живих! Ми між собою говоримо, що ми цього робити не будемо. Німці почали кричати: «Шнел-шнел». Ми відповідаємо всі в один голос разом — ми військові, солдати були. І цього робити не будемо. Коли ми відповідали разом, то мова не була зрозуміла, але німці догадалися в чім справа. Оскільки вони вимагали неможливе, то опинились в скрутному положенні. І негайно змінили цю вимогу. Тоді кажуть тим, що були у ямі, щоб виходили на гору і наказують брати лопати від нас. А нам наказують, щоб ми сходили до ями. Нас, тридцять п'ять сходять до ями. Тоді німці євреям наказують брати лопати і закидати нас живих. Євреї з великим рухом почали закидувати глиною на нас і кажуть одноразово, — ви советські солдати, ви так воювали? Кинули кілька разів глини на нас, аж німці крикнули — «галт» до тих євреїв. Вони перестали. Німець наказує нам виходити з ями і наказує забрати назад лопати від них.

Відвели нас від ями в один бік, а євреїв у другий бік. Тоді прийшла група німців-спеціалістів і позакладали вибухові

міни по боках у ямі і знову позаганяли тих євреїв до ями. Їх було безліч — більше за нас. Тоді німці зірвали ці міни у ямі з живими євреями. Великий вибуховий гук був від цих мін, і так засипало тих євреїв. Євреї кричать, стогнуть, тоді той німець коло столу, що напевно був п'яний, не пам'ятаю — чи взяв зі стола чи на столі — почав стріляти по ямі кілька серій. Далі кличуть нас і наказують негайно закопувати ту яму.

Закидали ми яму до рівня землі. Нам наказали, щоб ми потоптали і далі закидали. Ми, як топтали, то зі страху нам здавалося, що земля дихає і щось рухається під нашими ногами. Коли закінчили, то німці нам наказали, щоб набрати дерева — кущів лозини, те все, що тут росте, і насадити назад на цій ямі, щоб так воно і заростало.

Оскільки земля піскувата, то ми говоримо — як на весні будуть великі дощі, то може те все вода понести в долину на село Куренівку кілометр-два, або і три.

От-так-то була робота військовополонених советської армії, — за дротами в таборі коло Борисполя числом майже шість тисяч вояків. За перших два тижні ми почали спадати зі сили, бо коли відступали з західного фронту до Києва, то все ж таки харчувались, хоч і нерегулярно. Але у таборі то зовсім було мало що їсти. Коли зупа була, то не було посуду, приходилося їсти із бляшаної консерви, що німці викидали, або часто в звичайної бляшки позагинавши ріжки, щоб зупа трималася і не виливалася. Але зупа яка? В баняку видно дно, та кілька картоплин і трохи пшона, хіба те що тепла...

Київський курінь

В перших днях як ми попали в полон, то німці нас розділили по національностях, — українці, росіяни, кавказці, євреї, казахи, узбеки. Хоч не всі так респектували, бо до української групи пристали декілька росіян та євреї, які не

хотіли розставитися з друзями. Тут культура відіграла роль ініціативного порядку та почуття до українців.

Дев'ятого жовтня приходить до табору український старшина, що заявляє своєю рішучістю, вибирати із полону українських вояків числом сімсот чоловік. І негайно перепроваджує нас до Києва на вулицю Покровську¹⁸, це між Короленка¹⁹ та Подолом.

Це був сотник Петро Захвалинський²⁰, який зумів врятувати біля тисячі полонених українців з табору, де була загроза смерті від голоду.

Сотник П. Захвалинський, бувший старшина Армії УНР у 1918 р. у Києві, де був комендантом поліції під проводом Отамана Симона Петлюри. Так що Київ для нього був знайомим.

Тут він зібрав цих сімсот вояків у школі по вулиці Покровська число 10²¹, і промовляє до нас, — відсьогодні Ви є зародком майбутньої Української Армії!

Ця процедура була вдалою завдяки поставі першого німецького райхскомісара Східного фронту Генерала Фельд-Маршала Фон Браухіча²², який уважав, що український народ заслуговує щонайменше на автономію.

Перша формація відбулася таки на цій Покровській вулиці 22-го жовтня 1941 р. Тут сотник П. Захвалинський опрацьовує плани для охорони головних пунктів міста Києва, наприклад промислові та харчові центри, електростанцію, цукроварню та інші важливі пункти цивільного порядку. Але всякі підготовки та інструкції тим часом робилися без зброї, одягнуті були в совітській уніформі того часу, бо іншої не було.

29-го жовтня відбулося з'єднання із Буковинським Курінем, на ч. 15 вул. Короленка, що день перед цим прибув із Буковини, і який очолював Петро Войновський. Тут ми злучилися у цих кошарах, що замешкало НКВД за советських часів, перед площею Богдана Хмельницького та Святою Со-

фією. Тут тим часом ми є під назвою Київсько-Буковинський Курінь, числом до півтори тисячі людей.

Сотник Захвалинський і Курінний Войновський розподіляють деякі частини людей поза Київ на пости нової поліції до Чернігова, Василькова, Білої Церкви та інших районів.

Не довго ми натішилися Сотником Захвалинським, бо відходить невідомо куди. Але багато пізніше стало відомо, що Сотник Захвалинський був арештований німцями через палкий свій патріотизм — сидів він у тюрмі на вулиці Мельникова аж до літа 1942 р. Опісля німці його звільняли та все ж таки відіслали до 115-го Батальйону, бувшого Буковинського Куріня, на Білорусію. І тут теж він віднайшов своїх та прославляв той самий патріотизм, що німців дуже дражнило. І через рік німці посилають його у відпустку до родини у Францію. Щоб не було йому підозріло, дають йому ранг майора, а по дорозі його знищують. І тут його трагічна смерть!

У Києві, коли німці віддаляють сотника Захвалинського, на його місце ставлять майора Шудру. Цей новий офіцер мав добрий патріотичний настрій, це бувший прикордонник советської армії, біля п'ятдесят років, стрункий, високий ростом, промовляв сухим голосом, енергійно. Його постать мала добрий вплив на вояцтво.

Так само сотник Захвалинський був високий ростом, полтавець, прибув з далекої Франції до Києва позаду німецького фронту. Він був надзвичайний промовець, його слова йшли прямо до наших сердець, щирий патріотичний відгук розбуджував нас усіх. Скоро нам було зрозуміло про наше минуле, і ми зрозуміли краще советську брехню. Так само він відкрив нам очі про визвольні змагання Української Народної Республіки від 1918 року та проголошення Універсалом 22-го січня Самостійної України²³!

Михайло Марченко з Полтави

Записав Орест Білак у Франції. 1985 рік, за словами автора — учасника подій.

Учасники Українського куреня ім. Т. Шевченка разом з ветеранами французького Руху Опору та американської армії біля могили вояків куреня, полеглих в 1944 р. у боях з нацистами. Місто Версель (Франція), 25 травня 1986 р. М. Марченко справа від надгробку у другому ряду.

Анатолій Жуківський (Кабайда)

Останні спогади

Лист 1

А. Жуківський
Канберра, 21 квітня 1998

Вельмишановний Сергію Івановичу!

Христос Воскрес!

Наш стародавній звичай велить нам до Свята Воскресіння Христового вітатися цим радісним, Великоднім привітом.

Вибачте, що цим разом я не відповів Вам відразу, але так якось нещасливо сталося, що я взагалі не писав і не посилав нічого й нікому .

Відносно мого першого факсу — посилаю його ще раз.

Відносно часу, коли Еріх Кох був призначений Райхскомісаром України, то Косик²⁴ має рацію, тільки Кох до Києва не показувався.

Головою німецької адміністрації на Київський Генералкомісаріят був генерал-комісар Ахман²⁵. Він діяв згідно з наказами Еріха Коха²⁶, але як видавалося, мав широкі особисті повноваження.

Перші заарештування Коха припадають на кінець листопада, коли видано заборону уживати український національний прапор і державний герб-тризуб. Тоді, як пише у своїх споминах проф. М. Величківський²⁷, було заборонено й діяльність УНРади.

Слідуючі дві сторінки листа від 3.2.98.

/Підпис/

Лист 2

А. Жуківський, Канберра. 3.2.1998

Вельмишановний Сергій Іванович!

Вашого листа від 18 січня 98 переслав мені хтось з Австралії, але не було адреси і не знаю навіть з якого міста вислав лист.

На жаль, не можу Вам нічого конкретного й міродайного про зруйнування Успенського Собору написати тому, що в тому часі мене у Києві іще не було. На постійно я приїхав до Києва десь 20-го чи 21-го листопада 1941 року, але перші тижні часто виїздив із Києва і про зруйнування собору з ніким тоді не розмовляв.

Перечитавши Вашого листа і статтю, можу зробити деякі зауваги і коментарі загального характеру.

1. Про листівку з «погрозами» я довідався вперше з книжка Леонтія Івановича Форостівського²⁸ (він помер у 1974 в Клівленді, США як православний священник).

2. Форостівський пише, що німці знали про підмінування лаври, бо він сам знайдену летючку передав посадникові міста, Багазійові²⁹, а той передав німцям.

Воно, звичайно, легко пишеться, але мені здається, Леонтій Іванович трошечки спрощує всю проблему. Перенесімося в тодішню ситуацію, (...) гинуло багато німців. Хрещатик горить, а в Києві не тільки немає ні одної пожежної команди, але водогінна система не працює, а весь пожежницький виряд вивезено. Фронтowa команда через службові зв'язки добилася, що з Бреслав³⁰ літаками перекинена до Києва 3-тій полк Пожежної поліції з усім потрібним вирядом. Форостівський пише, що німці привезли «шланги»... Це не були лише шланги, але передовсім вишколені пожежники, помпи, мотори і сотні метрів шлангів. Я знаю про те, бо служив тоді як інженер в будівельних частинах німецької авіації Повітряного Простору 8-Бресляу (Люфтгау командо 8). Пожежники мусіли помпувати воду з Дніпра через перекачні помпи, усталені на віддалі 100–150 метрів. Можете собі уявити, скільки треба було мати помп, шлангів і моторів.

3. Чи німці знали про підмінування собору? Дуже можливо, що знали, але вони також не мали необмежених ресурсів. Не забуваймо, що війна продовжувалася і основним завданням німців було наступати. Для розмінування об'єктів мабуть приділено спеціалізований відділ саперів, але вони мусили визначити собі якісь пріоритети. Мені здається, що передовсім звернено увагу на центр міста, звідки й витягнуто багато тон взривчатки. Ваша стаття згадує, що з Лаври виселено багато цивільного населення. Можливо, що німці просто

не встигли розмінувати Лаври, а може совети дійсно готували замах на Тісо³¹, чи вищих німецьких старшин. Не можу погодитись з думкою, що зірвано Успенський собор на наказ райхскомісара Коха, бо в початку листопада Кох ще не урядував. Крім того, в книжці «На зов Києва» (Новий шлях, Торонто–Нью-Йорк. 1985) опубліковано статтю «Землею Українською», в якій на стор. 120 написано: «Вступ до Печерської лаври був тоді заборонений, бо якраз напередодні вибухли підложені більшовиками міни, які зруйнували церкву Успіня Богородиці, перлину української архітектури. Тепер при вході до лаври стояла німецька варта, вояк, якого по уніформі можна було пізнати, що він був Вермахт, а не С.С.»...

Мусимо усвідомити собі, що німці, вивозячи з України всякі цінності, ні перед ким ні крилися і не перед ким не сповідувалися. Для вилучення таких цінностей були призначені спеціальні команди зі спеціальними повноваженнями, які підлягали безпосередньо урядові. Перед самою війною німці видали 5-ти томову працю «Україна» для вжитку вищих старшин (штабовців). Там були докладні інформації про Україну: історія, культура, географія, економіка, індустрія, наукові установи і школи, банкова система і т.д. Цей підручник не був доступний для всіх, а лише, як я згадав, для штабових старшин, і то не для всіх. Отже німці мали дуже докладні інформації і знали, куди посилати свої спеціальні команди, щоб не допускати до «несанкціонованих» грабунків.

Щодо інших Ваших запитів, важко мені дати якісь відповіді, бо мої завдання торкалися цілком іншої ділянки.

При цій нагоді мушу завважити, що ми, як Організація³², не були приготовані до тих завдань, які треба було виконувати й розв'язувати. Нашою силою була ідея й ідейність, але для тих велетенських завдань цього не вистачало. Не сумніваюся, що скажімо Олег Ольжич³³ розумів важливість

культурних скарбів, але він сам був заабсорбований іншими проблемами, які треба було розв'язувати негайно.

Ви ставите питання відносно Шеєра³⁴. Чи Ви не мішаєте його з Шпеєром³⁵? Генерал-майор поліції Шеєр був на початку грудня призначений командиром Поліції порядку Київського генерал-комісаріату. Його безпосереднім зверхником був С.С. Брігаденфюрер Гальтерман³⁶, «Вищий провідник С.С. і Поліції». Була це одначе тільки номінальна посада, бо Поліції безпеки, як такої в Україні не існувало. Цю функцію на час війни виконувало так зване СД (Зіхергайтс Дінс), Відділ розвідки і контррозвідки НС партії. Була це створена Гайденом «конкуренція» до абверу. Гальтерман не мав авторитету кермувати СД (Короленка 33), отже обмежувався до Поліції порядку, якій була підпорядкована й Українська Охоронна Поліція.

Якщо матимете якісь інші конкретні запити, радо відповідатиму.

Щиро Ваш
Анатолій (Васильович)
Жуківський /Підпис/

ПРИМІТКИ

¹ Бабин Яр: человек, власть, история. — Кн. 1: Историческая топография. Хронология событий. /Составители Т. Евстафьева, В. Нахманович. — К., 2004. — С. 25–163.

² На зов Києва. Український націоналізм у II Світовій війні: Збірник статей, спогадів і документів. — Торонто–Нью-Йорк, 1985. — 543 с.

³ *Гайвас Я.* В роки надій і безнадії // О. Ольжич. In *memoiam*: спогади, статті. — К., 2008. — С. 69–104.

⁴ *Топачевський Андрій.* «Люди не винайшли такої мови...». Спогади вченого, який півстоліття мріяв ступити на рідну землю // *Хроніка*-2000. — 2007. — № 72. — С. 575–585.

⁵ Згаданий будинок не зберігся. Розібраний в повоєнні роки.

⁶ Вулиця Петрівська пролягає від Глибочицької вулиці до Кудрявської вулиці і Вознесенського спуску.

⁷ Вулиця Ярославська пролягає від Ярославського провулку (до 1955 р. Базарний провулок) до Набережно-Хрещатицької вулиці.

⁸ Центральний телеграф розташовувався і розташовується в даний час по вул. Володимирська, 10.

⁹ Газета «Українське слово» почала виходити у Києві 29 жовтня 1941 р.

¹⁰ Газета «Нове українське слово» почала виходити 14 грудня 1941 р. після арешту німецькими окупантами усього складу редакції та співробітників газети «Українське слово».

¹¹ Тепер вулиця Велика Васильківська

¹² У 1941 р. мала назву Вулиця 12 Грудня. Пролягає від Великої Васильківської до Еспланадної вулиці.

¹³ З наявних документів та наукових досліджень відомо, що масові розстріли євреїв у Бабиному Яру у ці дні тривали 29–30 вересня 1941 р.

¹⁴ Успенський собор Києво-Печерської лаври був підірваний 3 листопада 1941 р. Питання відповідальності за скоєння цього злочину дотепер є предметом дискусій серед науковців та в середовищі широкої громадськості загалом. Є кілька версій знищення собору в

роки Другої Світової війни: собор був зумисно підірваний німецькими окупаційними військами в рамках стратегії повного поневолення території України; собор був замінований перед відступом з Києва Червоної армії і підірваний спеціальними диверсійними групами НКВС з метою знищення високопоставлених військових і діячів Німеччини та її союзників; собор був замінований радянськими загонами НКВС перед відступом з Києва, але вибухівка була контрольовано приведена в дію за участю німецьких окупаційних військ з метою запобігання несподіваному вибуху та жертвам. В рамках цієї дискусії всі ці версії активно розробляються науковцями.

¹⁵ З 1954 р. — місто Хмельницький Хмельницької області.

¹⁶ З радянської сторони в обороні Києва влітку-восени 1941 р. брали участь війська Південно-Західного фронту під командуванням генерала-полковника М. П. Кирпоноса, (під час битви загинув), у складі п'яти загальновійськових армій та Пінської флотилії під командуванням контр-адмірала Д. Д. Рогачова, під загальним керівництвом Маршала Радянського Союзу С. М. Будьонного.

¹⁷ Тепер вул. Січових Стрільців. У 1869–1925 рр. носила назву вулиці Львівської. З 1929 р. по 2015 р. — вулиця Артема.

¹⁸ Вул. Покровська пролягає від Андріївської вулиці до Контрактової площі.

¹⁹ Тепер вулиця Володимирська.

²⁰ Петро Захвалінський (псевдо: «Роман»; 1912–1943) — український військовик, член ОУН. У роки Визвольних змагань — офіцер Армії УНР. Після окупації УНР виїхав до Франції. В жовтні 1941 р. в складі похідної групи ОУН прибув до Києва. Брав участь у формуванні української поліції м. Києва і був одним з її командирів. Наприкінці 1941 р. заарештований гестапо. Вийшов з ув'язнення влітку 1942 р. Приєднався до 115-го батальйону шуцманшафт, сформовано в окупованому Києві з кол. членів Буковинського куреня та кол. радянських військовополонених. Очолив 2-у сотню. Воював разом з батальйоном у Білорусі. Загинув влітку 1943 р. при відрядженні у відпустку до Франції за загадкових обставин. Існує версія, що він був убитий гестапо.

²¹ Сьогодні за адресою вул. Покровська 4/6 діє лицей «Поділ» № 100.

²² Вальтер фон Браухіч (нім. *Walther von Brauchitsch*) — генерал-фельдмаршал німецької армії часів Третього Рейху, головнокомандувач Сухопутними військами вермахту (1938–1941).

²³ 22 січня 1918 р. Українська Центральна Рада схвалила Четвертий Універсал УЦР, яким було проголошено самостійну і незалежну Українську Народну Республіку.

²⁴ Мова йде про відомого українського історика Володимира Косика (Франція).

²⁵ Очевидно, мається на увазі Генеральна округа Київ — адміністративно-територіальна одиниця Райхскомісаріату Україна часів Другої Світової війни, утворена на території сучасних Київської, Полтавської та Черкаської областей України. Поділялася на 25 округ або гебітів. Генеральною округою керувала німецька окупаційна адміністрація — генеральний комісаріат. Центром генеральної округи було місто Київ. З 20 жовтня 1941 до 14 лютого 1942 генеральним комісаром був Гельмут Квіцрау, а з 14 лютого 1942 і до взяття Києва радянськими військами 6 листопада 1943 року — Вальдемар Магунія. Можливо, А. Жуківський мав на увазі ландрата Аккманна, який як представник німецької влади восени 1941 — на поч. 1942 рр. брав активну участь у формуванні цивільного управління Генерального округу Київ.

²⁶ Еріх Кох — у 1941–1944 нацистський райхскомісар України, вищий партійний функціонер НСДАП, воєнний злочинець.

²⁷ Микола Іванович Величківський (11 січня 1889 — 1 липня 1976) — економіст, професор, український політичний та державний діяч, у 1941–1943 рр. голова Української Національної Ради у м. Києві, яку ліквідовано в кінці 1941 року німецькими окупантами. У 1944–1946 рр. голова Всеукраїнської Національної Ради (створена у Львові, діяла на еміграції).

²⁸ Форостівський Леонтій Іванович (23 травня 1896–1974) — український історик, під час німецької окупації України — голова Київської міської управи (18 лютого 1942 — листопад 1943). Автор книги «Київ під ворожими окупаціями» (Буенос-Айрес, 1952).

²⁹ Багазій Володимир Пантелеймонович (1902–1942) — науковець, український політичний діяч, учасник підпілля ОУН в окупованому нацистами Києві. У вересні–жовтні 1941 року був заступником голови (бургомістра) Київської міської управи, після відставки останнього обіймав посаду київського міського голови (жовтень 1941 — лютий 1942). Разом із сином Ігорем розстріляний нацистами у Бабиному Яру.

³⁰ Бреслау.

³¹ Йозеф Тіссо — словацький римо-католицький священник, теолог і політик, президент Першої словацької республіки (1939–1945), яка

була союзницею нацистської Німеччини. Відвідував Київ 3 листопада 1941 р. Після його перебування у Києво-Печерській лаврі відбувся вибух Успенського собору.

³² Мова йде про Організацію Українських Націоналістів.

³³ Олег Ольжич (Кандиба) — відомий вчений-археолог, поет, провідний діяч ОУН. У 1941–1942 очолював підпілля ОУН на Східних і Центральних українських землях, у 1941 р. перебував в окупованому нацистами Києві.

³⁴ Пауль Шеєр — генерал-лейтенант поліції порядку у м. Київ в період німецької окупації, військовий злочинець.

³⁵ Альберт Шпеєр — відомий архітектор, міністр озброєнь і військової промисловості нацистської Німеччини.

³⁶ Гальтерман — вищий керівник СС і поліцейфюрер для Києва, бригаденфюрер.

Наукове видання

Київ 1941 р. Бабин Яр: Спогади сучасників

Упорядник Сергій Кот

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 24.09.2019 р. Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 3,08. Обл. вид. арк. 2,75.
Тираж 300. Зам. 19. 2019.

Поліграфічна д-ція Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.